

گیاه قوم شناسی منطقه اوان

منیژه مقصودی*

پروین صالحی**

تاریخ دریافت: ۹۲/۱/۱۷

تاریخ پذیرش: ۹۲/۵/۱۰

چکیده

در این مقاله که حاصل پژوهشی است در حوزه گیاه قوم شناسی (اتنوبوتانی). سعی شده است با تاکید بر روش های کیفی و استفاده از ابزارهای جمع آوری اطلاعات مانند تکنیک های مشاهده و مصاحبه، دانش بومی مردم منطقه اوان کشف و سپس ثبت شود.

در این تحقیق سعی نموده ایم تا گیاهان خودرو که توسط اهالی مورد استفاده های گوناگونی از جمله خوارکی، دارویی و کاربردی در حوزه های گوناگون قرار می گیرند، را شناسایی نموده و به کمک پرسشنامه تخصصی گیاه قوم شناسی اطلاعات مورد نظر از جمله: اسامی محلی، فارسی و لاتین،

* دانشیار گروه انسان شناسی، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران. maghsudi@chamran.ut.ac.ir

** پروین صالحی، کارشناسی ارشد دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران.

میزان دسترسی، قسمت مورد استفاده و نحوه بهره‌برداری از گیاه‌هان را ثبت نماییم.

در این مقاله به ۶۰ گیاه در منطقه اشاره شده است. محققین هریار یوم دانشگاه تربیت معلم (دانشگاه خوارزمی) این گیاهان را شناسایی نموده و اسامی لاتین آنها را ثبت نمودند. هریار یوم تهیه شده در اختیار دانشگاه تربیت معلم (دانشگاه خوارزمی) قرار دارد که پژوهشگران از آن استفاده نمایند.

گیاهان بسیار گوناگونی در این منطقه مورد شناسائی قرار گرفتند از جمله: انواع میوه‌های باغی: آلبالو، سیب، سنجد، فندق، گردو... از جمله گیاهان خودرو علفی مانند: گون، کنگر، شیرین بیان... از انواع گیاهان کنار جویبارها و داخل دریاچه اوان می‌توان به گیاهانی چون: نی، آب تره، ترتیزک جویباری اشاره نمود.

واژه‌های کلیدی: گیاه قوم‌شناسی، اتنوبوتانی، اوان، گیاهان دارویی،

گیاهان خوراکی

مقدمه

تاریخ استفاده از گیاهان توسط انسان حتی قدیمی‌تر از تاریخ مدون خود انسان است، چرا که از دوران پیش از تاریخ، انسان‌های اولیه از گیاهان استفاده می‌کردند. زمان حدودی استفاده انسان از گیاهان در ایران به ۶۰۰۰۰ سال می‌رسد. گیاه و نبات تا حدی در اعتقادات ایران باستان جایگاه مهم و مقدسی داشته که حتی بوجود آمدن نسل انسان را از نبات می‌دانند (کریستین سن، ۱۳۷۷: ۳۳). بنابراین، ایران سابقه‌ای طولانی در طب سنتی دارد، این سابقه به دوران تمدن بابل و آشور نیز می‌رسد (نقیبی و دیگران، ۲۰۰۵).

قوم‌گیاه‌شناسی علم شناخت روابط انسان و گیاه است و به مطالعه و بررسی چگونگی و شیوه‌های استفاده از گیاهان توسط انسان‌ها می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه می‌توان

به حفاظت گونه‌های گیاهی و دانش بومی در مورد گیاهان به کمک مردم نائل آمد
(Gary J.Martin; 2004).

در قوم گیاه‌شناسی رابطه انسان و گیاه از جهات گوناگون اقتصادی، فرهنگی و... بررسی می‌شود. در این علم گیاهان گوناگون و کاربردهای گوناگون آن، از طریق مردم بومی شناخته می‌شوند، از جمله غذاهای محلی که از این گیاهان تهیه می‌شود، گیاهان دارویی که در طب سنتی و بومی در مناطق گوناگون بکار می‌رود و رنگ‌های طبیعی و... ایران به لحاظ دارا بودن اقلیم‌های متفاوت از نظر پوشش گیاهی دارای تنوع بالایی است. از سوی دیگر به دلیل دارا بودن اقوام گوناگون، از طیف وسیعی از فرهنگ‌ها و آداب و رسوم و آیین‌ها از جمله در استفاده از گیاهان به‌ویژه گیاهان دارویی به شیوه‌های متفاوت برخوردار است.

قزوین به لحاظ قدمت تاریخی و مشهور بودن به‌عنوان تختگاه اسماعیلیان مورد توجه پژوهشگران و شرق‌شناسان بزرگ جهان است. این استان به لحاظ برخورداری از شرایط اقلیمی مناسب و وجود اراضی حاصلخیز برای رویش و کشت انواع گونه‌های گیاهی و کشاورزی از قطب‌های مهم در این زمینه است. قزوین در گذشته نیز به دلیل قرار گرفتن بر سر راه‌های ارتباطی و تجاری شرق به غرب و در مسیر جاده ابریشم دارای کاروان‌سراهای متعددی بوده که محل استقرار تجار بوده است. این تاجران و گیاهان دارویی و خوراکی را از تجار قزوینی خریداری و به سایر نقاط و شهرها می‌بردند. امروزه نیز این منطقه از تنوع بالایی در گیاهان دارویی برخوردار است و همچون گذشته زندگی و فرهنگ مردم با گیاه عجین است. گیاه در جوانب گوناگون زندگی اقتصادی، فرهنگی و آیین‌های مردم این منطقه مشاهده می‌شود از جمله برگزاری هر ساله جشن‌های گندم، انگور، انار، فندق و... این نمودهای فرهنگی نشانگر نقش اقتصادی گیاه و کشاورزی در زندگی مردم منطقه می‌باشد.

منطقه مورد مطالعه - اوان

همان گونه که اشاره شد امروزه از مناطق گوناگون استان از جمله الموت، طارم سفلی و... مردم روستاها به جمع‌آوری و مصرف گیاهان و در مواردی عرضه آن به بازار می‌پردازند. یکی از این مناطق، روستاهای منطقه اوان است.

منطقه اوان از جاذبه‌های طبیعی این استان است. دریاچه اوان (أو = آب + ان = پسوند مکان) به معنای جایگاه آب، یکی از ده دریاچه شیرین ایران است که در ۷۵ کیلومتری شمال شرقی قزوین و میان حلقه ۴ روستای اوان، ورین، زواردشت و زرآباد با ۱۸۰۰ متر ارتفاع از سطح دریا قرار دارد. علاوه بر گونه‌های درختی دست کاشت در این منطقه مانند: بید، چنار تبریزی، سیب، آلبالو، سنجد، فندق و گردو، گیاهان علفی مانند: گون، کنگر، شیرین بیان و گونه‌های گوناگون از خانواده گرامینه^۱ و لگومینیوزه^۲ هم در حوزه آبخیز اوان وجود دارند. از گیاهان داخل دریاچه می‌توان به نی بن در آب و گیاهان غوطه‌ور خوشاب و چنگال آبی اشاره کرد.

طرح مسئله

کشف و ثبت دانش گیاهان و ذخایر ژنتیکی و نیاز روزافزون به گیاهان دارویی، اهمیت حفظ و توسعه گیاهان موجود در هر منطقه را روشن می‌کند. همانگونه که اشاره شد دانش بومی، دانش مردم است که سینه به سینه نقل شده و در جایی مکتوب نیست. بنابراین ضرورت دارد از مردم یاد بگیریم و اطلاعات آنها را ثبت کنیم و در اختیار جامعه قرار دهیم.

دانش بومی اهالی هر منطقه در شناخت و معرفی گونه‌های گیاهی گوناگون از جهت انواع کاربری‌ها، سرمایه‌ای گرانبه‌تر است. به‌خوبی می‌دانیم که دانش بومی بیشتر نزد نسل‌های کهن سال هر منطقه است و بالتبع با از میان رفتن این نسل‌ها از میان ما و

-
1. Gramineh
 2. Legominyoseh

همچنین سرعت بالای ورود عوامل و عناصر زندگی شهری و دانش نوین توسط رسانه‌های گوناگون به نقاط روستایی و دورافتاده و تغییر سبک زندگی، دانش بومی در حوزه گونه‌های متفاوت گیاهی در کشور در معرض تهدید و زوال قرار دارد. این امر ضرورت شناخت، ثبت و حفظ دانش بومی در خصوص گیاهان هر منطقه به‌عنوان سرمایه‌ای ملی را به‌خوبی نشان می‌دهد.

همان گونه که ذکر شد، شواهد جغرافیایی و طبیعی نشانگر غنای پوشش گیاهی دشت قزوین و منطقه الموت از گذشته‌های دور است. تنوع گیاهان خودرو و کاشتنی دارویی، خوراکی و... در منطقه از دیر باز بر اقتصاد و شیوه‌های معیشتی، درمانی و فرهنگ و آیین‌های ساکنان این منطقه تأثیر گذار بوده است؛ به طوری که حتی امروزه نیز گیاه در جوانب متفاوت زندگی مردم حضور دارد و هر ساله آیین‌ها و جشن‌های بسیاری نیز در سرتاسر استان قزوین در زمینه جمع‌آوری محصولات کشاورزی برپا می‌شود.

البته عوامل طبیعی، چرای بی‌رویه دام، مهاجرت ساکنان به شهرها و نفوذ عناصر زندگی شهری منجر به کم رنگ شدن توجه و حفاظت از گونه‌های متفاوت گیاهی و زیستگاه‌ها شده و از سوی دیگر *دانش بومی* مردم منطقه نیز با رفتن سال‌خوردگان از میان ما رو به کم رنگ شدن و فراموشی می‌رود. این مسئله نشانگر ضرورت توجه جدی به شناخت و حفاظت از گونه‌های گوناگون گیاهی و ذخایر ژنتیکی و از سوی دیگر ثبت و ضبط و تقویت دانش بومی در منطقه است.

اهداف پژوهش

- ۱- جمع‌آوری و شناسایی گیاهان (دارویی، خوراکی و...) منطقه مورد مطالعه؛
- ۲- ثبت اطلاعات و دانش افراد جامعه مورد مطالعه در خصوص گیاهان موجود در منطقه و نوع و میزان استفاده و بهره‌برداری از گیاهان منطقه؛

۳- بررسی نوع و چگونگی رابطه انسان و گیاه در منطقه مورد مطالعه از نظر فرهنگی، اقتصادی (انواع کاربری، میزان و شیوه‌های مصرف و...).

موقعیت جغرافیایی استان

شهرستان قزوین با مساحت ۵۶۳۴ کیلومتر مربع و تراکم ۸۱/۵۷ در کیلومتر مربع، با مرکزیت شهر قزوین در صد و سی کیلومتری غرب تهران قرار دارد. آب و هوای این شهرستان در تابستان خنک و در زمستان سرد است. میزان بارش آن حدود سیصد و هجده میلی متر و متوسط دمای هوای آن بیست و شش درجه سانتیگراد است. بخش شمالی شهرستان قزوین را کوهستان‌های البرز در بر گرفته و دارای چشم اندازهای طبیعی بسیار زیبا و جالب است و قسمت جنوبی و شرقی آن را دشت نسبتاً همواری احاطه نموده است.

این شهرستان شامل بخش‌های **رودبار الموت**، رودبار شهرستان، طارم سفلی، کوهین و مرکزی (قزوین، محمود آباد نمونه و اقبالیه) است.

بخش رودبار الموت با مساحت ۹۴۴/۵ کیلومتر مربع با تراکم جمعیت در ۱۵/۷۹ کیلومتر مربع، دارای ۱۴۹۱۰ تن جمعیت می‌باشد. رودبار الموت به مرکزیت معلم کلایه از سه دهستان معلم کلایه با مساحت ۱۹۲/۸ کیلومتر مربع، الموت بالا با مساحت ۴۰۲/۸ کیلومتر مربع و الموت پائین با مساحت ۳۱۵/۶ کیلومتر مربع تشکیل شده است. دهستان معلم کلایه دارای ۱۴ روستای دارای سکنه می‌باشد. همان گونه که ذکر شد یکی از جاذبه‌های طبیعی این منطقه **دریاچه اوان** است، که در بخش معلم کلایه و در حلقه روستاهای **اوان**، **وربن**، **زواردشت** و **زرآباد** واقع شده است. ارتفاع این روستاها از سطح دریا عبارت است از: **زواردشت** و **وربن** ۱۸۹۰ متر، **اوان** ۱۸۶۰ متر و **زرآباد** ۱۷۳۰ متر (سالنامه آماری استان قزوین، ۱۳۸۵:۳؛ سرشماری، ۱۳۸۵).

در این پژوهش روستاهای یاد شده با توجه به تنوع پوشش گیاهی و همجواری با دریاچه اوان به عنوان منطقه پژوهش انتخاب شدند. مشاهدات و مصاحبه‌های صورت گرفته نشان می‌دهد، که این روستاها از نظر پوشش گیاهی، تنوع گونه‌ها و کاربردهای غذایی و درمانی گیاهان و فرهنگ غذایی یکسان می‌باشند.

تصویر ۱- دریاچه اوان

(روستاهای : زرآباد، وربن، اوان و زواردشت در نزدیک دریاچه اوان قرار دارند)

روش پژوهش

در این پژوهش از روش کیفی استفاده شده و جهت جمع‌آوری اطلاعات از تکنیک‌های گوناگونی مشاهده همراه با مشارکت، مصاحبه‌های عمیق، پرسشنامه تخصصی اتنوبوتانی و روش اسنادی استفاده شده است.

با توجه به اهمیت و نقش مشاهده در پژوهش‌های انسان‌شناختی با هدف آشنایی بیشتر با جامعه مورد مطالعه، چگونگی حضور گیاه در زندگی آنها و دیگر زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی زندگی مردم روستا با اقامت در منزل اهالی روستا سعی شده به طور مستقیم در محل زندگی و کار مردم حضور و مشارکت باشد.

در ضمن این مشاهدات و ارتباطات که با روستاییان برقرار شد مصاحبه‌های غیررسمی متعددی با اهالی روستاها بویژه زنان و مردان سالخورده و دارای تجربه صورت گرفت که طی آن اطلاعات بسیاری از دانش بومیان در خصوص نام و مشخصات گیاهانی که در زمینه‌های گوناگون چون خوراک، دارو، ابزار سازی و...مورد استفاده قرار می‌گیرند و همچنین مکان و زمان رویش و زمان جمع‌آوری گیاهان، نحوه مصرف و موارد مصرف گیاهان بدست آمده و ثبت شد.

پس از مصاحبه‌های انجام شده با اهالی، چندین نوبت هم گام با تغییرات فصلی در پوشش گیاهی به منظور جمع‌آوری نمونه‌ها به منطقه مراجعه شد. در هر دوره جمع‌آوری با راهنمایی و همراهی افراد محلی که توان همراهی در میدان را داشتند به مکان‌های رویش گیاهان مراجعه گردید و پس از تهیه عکس از گیاهان شناسایی شده توسط روستاییان و پژوهشگر، نمونه‌ها از رویشگاه‌ها در مناطق گوناگون و ارتفاعات با استفاده از ابزار لازم جمع‌آوری شدند. در مواردی نیز که گیاهان معرفی شده توسط روستاییان در ارتفاعات بالا قرار داشت و افراد بومی قادر به همراهی نبودند، نمونه‌های جمع‌آوری شده پس از ملاحظه آنها ثبت شدند.

در این پژوهش با استفاده از پرسشنامه تخصصی گیاه قوم شناسی، اطلاعات و دانش بومی اهالی منطقه مورد مطالعه در خصوص گیاهان، کاربردها و نحوه استفاده دارویی، غذایی، ساخت ابزار و... ثبت شد.

پس از اینکه گیاهان بطور کامل خشک شدند، هر یک از نمونه‌ها بر روی مقواهای مخصوص چسبانده شد و اطلاعات لازم از قبیل نام محلی، تیره، ...، تاریخ و مکان جمع‌آوری گیاه، نام جمع‌آوری کننده و... بر روی مقوای هر نمونه یادداشت شد و بدین ترتیب هر بارיום^۱ (مجموعه گیاهان خشک - گیاه‌دان، اطاق یا جعبه) آماده شد.

شناسایی مشخصات علمی گیاهان توسط متخصصین و بر اساس منابع معتبر موجود در هر بارיום دانشگاه تربیت معلم انجام گرفت.

شناسایی مشخصات بوتانی گیاه‌ها از جمله: نام لاتین، خانواده و گروه توسط متخصصین هر بارיום دانشکده تربیت معلم و بر اساس منابع علمی معتبر موجود انجام گرفت.

قابل تاکید است که برای شناسایی اسامی علمی گیاهی به کتبی در مورد فلور ایران مراجعه شد. در کتاب‌های مجموعه فلور ایرانیکا (Flor Iranica, 2005: 1963) که به زبان لاتین است و تاکنون ۱۷۶ جلد آن به چاپ رسیده است و کتاب فلور رنگی ایران، دکتر قهرمانی نژاد، مورد استفاده قرار گرفته است.

از ۳ منبع اشاره شده میان رشته ای بودن علم گیاه قوم شناسی (اتنو بوتانی) مطرح می‌شود. این علم حوزه‌های پژوهشی گوناگونی از جمله: گیاه شناسی، داروسازی، تغذیه، کشاورزی و رشته‌هایی در حوزه علوم انسانی رشته‌هایی مانند: انسان شناسی، جامعه شناسی، زبان شناسی، باستان شناسی و تاریخ را در بر می‌گیرد (الکسیاد ۱۹۹۶). اقوام گوناگون جهان در فرهنگ‌های گوناگون، اسامی متنوعی برای گیاهان و جانوران دارند. تنوع اسامی گیاهان و جانوران، پژوهش را تقریباً غیر ممکن می‌نماید. از

اینرو برای داشتن یک زبان مشترک میان محققین کوشش‌های بسیار و متعددی شده است، از جمله کارل لینه^۱ پدر علم طبقه بندی و استاد گیاه‌شناسی دانشگاه اسیلا^۲، سیستم طبقه بندی دو - اسمی^۳ را در کتاب خود با عنوان: "گونه‌های گیاهان - انواع گیاهان" مکتوب نمود. از اینرو در این سیستم طبقه بندی هر گیاه تنها یک نام دارد که به زبان لاتین درج شده است. بنابراین محققین به یک زبان مشترک دسترسی یافتند. آنها می‌توانند پژوهش‌های یکدیگر را در نقاط گوناگون جهان در میان اقوام گوناگون با توجه به نام مشترک هر گیاه مورد مطالعه قرار داده و با یکدیگر مقایسه نمایند.

وضعیت کنونی علم گیاه‌شناسی، این علم را به شدت میان رشته‌ای نموده است. از سویی پژوهش‌های آکادمیک و از سوی دیگر بررسی کارهای متنوع و سودمند گیاهان به لحاظ اقتصادی در زندگی روزانه مردم، به گسترش این علم کمک نموده است (جین ۱۹۸۶).

یافته‌های پژوهش

از منطقه مورد مطالعه ۶۰ نمونه گیاه از ۲۰ خانواده گردآوری شد.

در مبحث مصارف محلی در پرسشنامه تخصصی قوم‌شناسی، گیاهان را به سه حوزه:

۱. دارویی - ۲. خوراکی - ۳. ابزار، خوراک دام، چشم زخم - تقسیم نمودیم.

اطلاعات بدست آمده مطالب زیر را نشان می‌دهد:

۱. اکثر قریب به اتفاق گیاهان همزمان دارای ۲ یا ۳ کارکرد می‌باشند. در این مجموعه به ندرت گیاهان دارای یک کارکرد می‌باشند. از جمله گیاهانی که دارای کارکرد دارویی می‌باشند عبارتند از: بارهنگ، خاک شیر، گل گاو زبان، عناب، ترتیزک جویباری

1. Carl Linnaeus
2. Epsalla
3. Binomial

و شیرین بیان. گیاهانی که تنها کارکرد خوراکی دارند، عبارتند از: تاج خروس، بال بن بوتک، شانه ونوس، سلمه تره، کنگر، گل رنگ و لوبیا ترک. در این مجموعه از ۶۰ گیاه تنها ۳ گیاه مصرف ابزاری دارند مانند: جaro سفید برای درست کردن جaro، گوشیل به مصرف سوخت تنور و گیاه نی که از گل آن برای تزئین و از ساقه آن برای پوشاندن سقف خانه استفاده می‌کنند. بقیه گیاهها ترکیبی از ۲ کارکرد همزمان می‌باشند.

بنابراین در مجموع از ۶۰ گیاه ۸۰٪ این گیاهها مصرف دارویی، ۷۳.۳٪ مصرف خوراکی و ۲۵٪ از گیاهان مصرف ابزاری دارند مانند: ساختن وسایل، خوراک دام و چشم زخم. اطلاعات بدست آمده پیرامون گیاهان از جمله نام محلی، موارد مصرف دارویی، خوراکی و... در جدول ۱ آمده است.

بیشتر گیاهان برای رفع مشکلات معده، هضم غذا، پاکسازی خون و کاهش فشار به کار می‌روند. این گیاهان از ارزش غذایی بالایی برخوردارند و اهالی روستاها بسیاری از گیاهان را دارای ویژگی «مقوی بودن» می‌دانند.

اهالی روستاها سبزی‌های خودرو و گیاهان معرفی شده را برای تهیه انواع خورش، بورانی، کوکو و بویژه برای تهیه سبزی پلو مورد استفاده قرار می‌دهند. این غذاها به همراه برنج، یا به تنهایی یا به همراه انواع نان‌های محلی که برخی با استفاده از گیاهانی چون شنبلیله، سیاه دانه، برگ گل گاو زبان، ریواس، گردو، سیب زمینی و... تهیه شده‌اند، مصرف می‌شوند.

جدول ۱- تنوع مصرف محلی گیاهان

درصد	جمع	تنوع مصرف محلی گیاهان
۸۰٪	۴۸	دارویی
۷۳.۳٪	۴۴	خوراکی
۲۵٪	۱۵	ابزار، چشم زخم و ...

گیاه قوم‌شناسی منطقه اوان ۲۵۵

گیاهان و سبزی‌های خودرو در این منطقه از تنوع بالایی برخوردارند و نقش مهمی در رژیم غذایی اهالی منطقه و همچنین دام‌های‌شان دارند. اهالی منطقه بر اساس اطلاعاتی که از گذشتگان به آنها منتقل شده و همچنین تجارب شخصی، گیاهان و ویژگی‌های آنها را می‌شناسند و به خوبی می‌دانند که کدام قسمت از گیاه را به چه مقدار و در چه زمانی از رویش، جمع‌آوری و استفاده کنند. آنها زمان و مکان‌های رویش هر گیاه را به خوبی می‌دانند و در زمان مناسب گیاهان را از مناطق گوناگون اطراف روستا و ارتفاعات جمع‌آوری می‌کنند و به مصرف شخصی یا دام‌هایشان می‌رسانند.

در پرسشنامه تخصصی گیاه قوم‌شناسی محل رویش گیاهان را به نقاطی چند تقسیم نموده‌ایم از جمله: گیاهان آبی، کنار جویبار، دریاچه، چشمه سار، باغ، صحرا، کوه، کوهپایه و نیز تمام نقاط را در نظر گرفته‌ایم. نتایج بدست آمده در جدول ۲ نشان داده شده است.

جدول ۲- تنوع محل رویش گیاهان

محل رویش	جمع	درصد
کنار جویبار، دریاچه، حاشیه جویبار	۴	۶.۶٪
تمام نقاط	۶	۱۰٪
صحرا و کوهپایه	۲۸	۴۶.۷٪
کوه و کوهپایه	۲۲	۳۶.۷٪
جمع کل	۶۰	۱۰۰٪

بر طبق اطلاعات جدول شماره ۲، نزدیک به نیمی از گیاهان: ۴۶.۷٪ در صحرا و کوهپایه رشد می‌کنند. میزان کمتری حدود ۳۶.۷٪ از گیاهان در صحرا و کوهپایه رشد می‌کنند. گیاهانی که در نقاط آبی یافت می‌شوند بر طبق این جدول تعداد قابل توجهی نمی‌باشند و تنها ۶.۶٪ از کل این گیاهان می‌باشند. قابل توجه است که گیاهانی که در

تمام نقاط یافت شوند تنها ۱۰٪ می‌باشند. از آنجایی که منطقه اوان کوهستانی و کوهپایه است بی شک تعداد گیاهان صحرا، کوه و کوهپایه بیش از سایر نقاط می‌باشد. از جمله سوال‌های دیگری که در پرسشنامه ذکر شده بود و برای ما جالب بود، این نکته بود که میزان دسترسی به گیاهان تا چه حد می‌باشد، که می‌تواند زیاد، متوسط و یا کم باشد. این میزان به پراکندگی گیاهان اشاره می‌کند. جدول ۳ اطلاعات و درصد مربوط به این بخش را نشان می‌دهد.

جدول ۳- میزان دسترسی به گیاهان

میزان دسترسی	جمع	درصد
زیاد	۳۸	۶۳.۴٪
متوسط	۱۷	۲۸.۳٪
کم	۵	۸.۳٪
جمع کل	۶۰	۱۰۰

میزان بالای دسترسی به گیاهان از سویی نشانگر وجود گیاهان و پراکندگی آنها را نشان می‌دهد و از سوی دیگر وجود زنده و جاری دانش بومی را در این منطقه به وضوح نشان می‌دهد. بنابراین مصرف گیاه‌های خوراکی، دارویی و غیره در این منطقه هنوز به قوت خود باقی است، هر چند که نسبت به گذشته کم‌رنگ تر شده است. در ادامه جدول توجه را به سوالی می‌بریم که در رابطه با قسمت مورد استفاده از گیاهان است. با مروری بر اطلاعات این پرسشنامه پی می‌بریم که برخی از قسمت‌های هر گیاه برای اهالی این منطقه قابل استفاده است و نه تمام گیاه و یا فقط میوه آن. زنان، پاسداران دانش بومی منطقه به خوبی این اطلاعات را سینه به سینه از نسلی به نسل دیگر ادامه داده‌اند. در جدول ۴ این اطلاعات درج شده است.

جدول ۴- قسمت‌های مورد استفاده گیاهان

قسمت مورد استفاده گیاه	جمع	درصد
اندام هوایی	۱۲	۲۰٪
دانه	۲	۳.۳٪
سرشاخه	۶	۱۰٪
میوه	۱۰	۱۶.۹٪
برگ‌ها و ساقه‌های جوان	۱۴	۲۳.۳٪
گل	۳	۵٪
اندام هوایی- ریشه - پیاز	۳	۵٪
ریشه - ساقه - میوه	۴	۶.۶٪
پوست درخت - میوه	۴	۶.۶٪
ریشه	۲	۳.۳٪
جمع کل	۶۰	۱۰۰

تنوع جدول ۴ اطلاعات وسیع دانش بومی را نشان می‌دهد. بیشترین قسمت گیاه مربوط به مصرف اندام هوایی گیاه با ۱۲ مورد از ۶۰ مورد کل و درصد ۲۰٪ می‌باشد و کمترین، مربوط به مصرف ریشه گیاه با ۲ مورد از ۶۰ مورد کل و درصد ۳.۳٪ می‌باشد. ریشه‌های مورد استفاده کنگر و شیرین بیان می‌باشند. تعداد دانه‌ها نیز تنها ۲ مورد است، دانه‌هایی مانند: اسفند و خاک شیر. از جمله گل‌های مورد استفاده به ۳ نمونه اشاره شده است، که عبارتند از: بومادران، گل گاوزبان و گل محمدی با ۵٪.

سوال بعدی در رابطه با نحوه استفاده از گیاهان دارویی، خوراکی، دامی و غیره می‌باشد. به صورت شگفت‌انگیزی نحوه استفاده این گیاهان بسیار متنوع می‌باشد. از جمله این موارد عبارتند از: خام، شیره گیاه، به صورت پخته، آب پز، دم کرده، خشک کرده، میوه خام، دانه در آب خیس کرده، روغن، عرق گیاه و ضماد. به طور معمول، تا زمانی که گیاه تازه است به صورت تازه از آن استفاده می‌کنند، به علت وفور گیاهان بخش عمده‌ای از این گیاهان را خشک می‌کنند و در فصولی که گیاه در دسترس نیست، به شیوه‌های گوناگونی از جمله: دم کرده، جوشانده و پختنی استفاده می‌کنند. از برخی از این گیاهان روغن، عرق و ضماد تهیه می‌کنند. بهر حال نحوه نگهداری گیاهان خود مبحث وسیعی است که نیاز به مطالعه دیگری دارد.

جدول گیاهان بومی مورد استفاده (دارویی، خوراکی و...) در روستاهای منطقه اوان (اوان، زرآباد، زواردشت ووربن)

ردیف	نام علمی گیاه	نام فارسی	نام محلی	محل رویش	میزان دسترسی	قسمت مورد استفاده	مصارف محلی			نحوه استفاده
							دارویی	خوراکی	ابزار و ...	
۱	Nasturtium sp.	آب تره	آب تره	آبزی	زیاد	اندام هوایی	کلیه درد، رفع زردآب شکم	پلو، کوکو		د:خام، شیره گیاه، خ:می پزند
۲	Onobrychis sp.	اسپرس	اسپس	صحرا	زیاد	اندام هوایی	پاک کننده معده	تقلات		خام
۳		اسفند	اسفند	کوهپایه و صحرا	زیاد	دانه	سرخک، حصه		رفع چشم زخ	دم کرده، جوشانده و ...
۴	Aethionema sp.	آتشین	قلندر، چای کوهی	کوهپایه	زیاد	سرشاخه (گل ها)	رفع خستگی	چای، چاشنی		دم کرده، خشک شده
۵	Cerasus sp.	؟آلبالو	سر آلبالو	کوهپایه و کوه	متوسط	میوه	مفید برای معده، پاک کننده خون	تقلات، مربا، ترشی	-	میوه خام ، دم کرده
۶	Ferula sp.	آنغوزه	کما	کوهپایه و کوه	زیاد	اندام هوایی	گرمی، تقویت دام		خوراک دام	تازه و خشک

گیاه قوم‌شناسی منطقه اوان ۲۵۹

خشک شده، دم کرده		معطر ساختن غذا، دوغ	دل درد، رفع سرما خوردگی، استخوان درد شدید	سر شاخه	زیاد	کوهپایه و کوه	چای کوهی	آویشن	Thymus sp.	۷
	خوراک دام	پلو، کو کو، آش		برگ‌های جوان	زیاد	صحرا و کوهپایه	او تیف			۸
	خوراک دام	معطر ساختن روغن حیوانی	گرمی	اندام هوایی	زیاد	کوهپایه و کوه	الهو			۹
تازه، خشک شده، دم کرده، جوشانده		برگ‌های جوان: کوکو، پلو	رفع سرما خوردگی، نرم‌کننده پوست و مو	اندام هوایی	متوسط	صحرا و کوهپایه	واش، بابونه	بابونه	Anthemis sp.	۱۰
تازه، خشک، حریره، روغن		تنقلات	رفع رودل، تقویت مو	میوه	متوسط	صحرا و کوهپایه	بادام	بادام	Amygdalus sp.	۱۱
خشک شده، دم کرده، عرق	دور کردن پشه و مگس		رفع تب و سرما خوردگی، رفع درد معده	گل	زیاد	کوهپایه، کوه	سر گل زرد،	بومادران	Achilla sp.	۱۲
		پلو، کوکو		برگ و ساقه جوان	متوسط	صحرا	بال بن بوتک		Silene sp.	۱۳

۱۴				اندام هوایی	زیاد	کوهپایه، کوه	بو واش			تازه، خشک
۱۵	Plantago sp.	بارهنگ	ربونج	حاشیه جویبار، چشمه، باغ	زیاد	اندام هوایی	درمان سیاه زخم، رفع سرفه، + کاسنی: رفع خلط، رودل	-	-	ضماد برگ و ساقه، دانه، خیس کرده و دم کرده
۱۶	Mentha sp.	پونه	پونه، پونا	تمام نقاط	زیاد	برگ و سر شاخه	رفع دل درد، سردی، سرما خوردگی، یبوست، محکم کننده لته	دوغ، آش		دم کرده، پودر
۱۷	Malva sp.	پنیرک	پندیرکی، پنیرکی	تمام نقاط	زیاد	ریشه و اندام هوایی	درمان دمل و سیاه زخم، رفع سرخه باد			خام، +شیر مییزند(ضماد)
۱۸		پرچین	کام، چپر، سگ	تمام نقاط	زیاد	ریشه، ساقه، میوه	رفع استخوان درد، کچلی	میوه: ترشی	حصار باغها	ریشه: ضماد جوشانه،

گیاه قوم‌شناسی منطقه اوان ۲۶۱

ساقه:سوخته							پرچین			
		پلو		برگ جوان	متوسط	صحرا	تاج خروس	تاج خروس		۱۹
خام، پخته		خام، پلو	پاک کننده ودرمان معه	برگ	زیاد	تمام نقاط	ترشک	ترشک	Rumex sp.	۲۰
	شاخ برگ:باز کردن چله	تنقلات، مربا، ترشی، شربت	کاهش فشار، پاک کننده خون ومعه	میوه	زیاد	تمام نقاط	پرتو	تمشک	Rubus sp.	۲۱
دم کرده			رفع دل درد و نفخ، سر درد، کاهش فشار، رفع زخم، +گل قلاچ بک : دل درد	سر شاخه وگل آذین	متوسط	کوهپایه وکوه	توکلیجه، کو چای،	چای کوهی	Stachys lavandifolia Vahil.	۲۲
	ساخت جارو				زیاد	کوه	جارو سفید			۲۳
جوشانده		آش، حلیم	پاک سازی خون، درمان بیماری‌های کهنه، درمان زخم	برگ‌های جوان، دانه	زیاد	صحرا	سیا جو	جو سیاه		۲۴

۲۵	Scandix sp.	شانه ونوس	حیل صحرائی	صحرا	متوسط	برگ‌های جوان	+سایر سبزی‌ها: پلو، کو کو، آش و	
۲۶	Descurainia sophia	خاک شیر	شی ورن	صحرا	زیاد	دانه	رفع گرمی، رودل، + نبات رفع یبوست	خیسانده+آبلیمو و شکر؛ دم کرده+نبات
۲۷	Rheum sp.	ریواس	ریواسک، اش گنج	کوه	زیاد	اندام هوایی	ساقه: تنقلات، خورش، گل: پلو و نان	خوراک دام
۲۸	Barbarea plantaginea Dc.	ترتیزک جویباری	روبلک	کنار جویبارها	زیاد	اندام هوایی	رفع سیاه زخم، ورم دست، بازکردن سر دمل؛ سرد است	ضماد برگ‌های له شده
۲۹	Crataegus sp.	زالزالک	گری	صحرا و کوهپایه	زیاد	میوه، پوست	تنقلات	ضماد: پودر سوخته پوست درخت

گیاه قوم‌شناسی منطقه اوان ۲۶۳

			سوختگی	درخت						
	شاخه: +گل‌های رنگارنگ، میوه و... برای تزئین	ترشی، چاشنی غذا و آش	پاک کننده خون، رفع گرمی	میوه، شاخه	زیاد	کوهپایه و کوه	بیالسک	زرشک وحشی	Berberis sp.	۳۰
		پلو، کوکو، آش، ترشی تره		سر شاخه جوان، برگ	متوسط	صحرا و کوهپایه	سلمه ترک	سلمه تره	Chenopodium	۳۱
میوه خشک		تنقلات زمستان	گرمی، مفید برای معده	میوه	زیاد	صحرا و کوهپایه	سنجه، سنجد	سنجد	Elaeagnus angustifolia L.	۳۲
میوه خشک		تنقلات زمستان	پاک کننده خون و معده، اشته‌آور	میوه	زیاد	صحرا و کوهپایه	سیا مارک	ولیک، زالزالک	Crataegus	۳۳
پخته		سبزی پلو، آش، کوکو	کاهش فشار	پیاز و اندام هوایی	متوسط	کوه	سیرک	سیر	Allium sp.	۳۴
		آش، پلو	رفع یبوست در انسلن و دام	برگ، ریشه	متوسط	کوه	سریش	سریش	Eremurus sp.	۳۵
خام، شیره میوه،،		تنقلات، مربا	کاهش فشار خون	میوه، برگ	زیاد	کوهپایه و	شاتوت	شاه		۳۶

۲۶۴ فصلنامه علوم اجتماعی شماره ۶۷، زمستان ۱۳۹۳

ساقه و برگ: دم کرده			و چربی	و ساقه		صحرا		توت		
خام+ترشی، به تنهایی		تنقلات، سبزی پلو	گرمی، افزایش شیر زنان شیرده، جمع کردن مو از درون روده	برگ‌های جوان	متوسط	صحرا و کوهپایه	شنگ	شنگ	Tragopogon	۳۷
ضماد جوشانده، عرق			رفع درد معده، روده، درد و شکستگی استخوان و پا	ریشه	زیاد	کوهپایه	شیر موخا	شیرین بیان	Glycyrriza glabra L.	۳۸
پخنن		پلو، کو کو	گرمی	برگ‌های جوان	متوسط	صحرا	شیرین تره	سیلن مزرعه روی	Silene conoidea L.	۳۹
دم کرده			رفع دل درد، کمر درد، سرما خوردگی، کاهش	میوه	کم	کوهپایه	عناب	عناب		۴۰

گیاه قوم‌شناسی منطقه اوان ۲۶۵

			فشار							
دم کرده		برگ‌ها: خام + ترشی،	رفع قولنج، افزایش شیر	اندام هوایی	زیاد	صحرا و کوهپایه	شیرکی	قاصدک	Taraxacum	۴۱
+ شیریا مواد دیگر		کباب، خورش، سوپ	رفع انگل و پاک کننده معده، رفع گرمی مقوی، ضد سرطان	اندام هوایی	متوسط	کوه	کما(ن) گوش	قارچ کوهی		۴۲
		آش و سایر غذاها، تنقلات	گرمی	میوه	کم	کوه	قیسی	قیسی		۴۳
		پلو، آش	+ توکلیجه: رفع دل درد	برگ‌های جوان، گل	متوسط	صحرا و کوهپایه	قلاچ بک	کیسه چوپان	Capsella bursa-pastoris (L.) Medicus	۴۴
		+ تخم مرغ وادویه بورانی		ریشه	زیاد	کوهپایه و کوه	کنگر	کنگر	Cirsium sp.	۴۵
دم کرده			آرامش اعصاب و تقویت قلب، رفع	گل‌ها	کم	صحرا	گل گاو زبان	گل گاو زبان	Echium amoenum F.M.	۴۶

			سرفه، اضطراب و تب+گل بنفشه رفع دل درد							
ریشه تازه، برگ شط دار، شاخه خشک؛ دم کرده پوست و پره‌های داخل میوه		میوه، چاشنی غذا	ریشه، شاخه و برگ: رفع درد استخوان، بدن، سرمازدگی، پوست و پره: کاهش قند خون	ریشه، پوست درخت، برگ، میوه	زیاد	گردو، آغوز تمام نقاط	گردو	Juglans regia L.	۴۷	
برگ خشک: دم کرده، ضماد برگ له شده و ...		کو کو	کاهش قند، رفع عفونت زخم، رماتیسم جوش دادن بریدگی، تسریع زایمان، رفع باد بدن	برگ و ساقه	زیاد	صحرا و وکوهپایه	گزنه	Urtica dioica l. var. dioica	۴۸	
		+سایرسبزی‌ها: پلو،	تقویت معده، رفع					Coriandrum	۴۹	

گیاه قوم‌شناسی منطقه اوان ۲۶۷

		کو کو آش، قورمه سبزی	نفخ واسهال	اندام هوایی	کم	صحرا	گشنیز وحشی	گشنیز وحشی		
پودر دانه خشک؛+اسفند دود میکنند		+ابگوشت، لوبیا، باقلا، انار، نارنج ؛ریشه:ترشی	رفع نفخ ودل درد، ضد عفونی و معطر سازی هوا، ضد سرماخوردگی	دانه، ریشه وساقه	زیاد	کوهپایه و کوه	کلپر	گلپر	Heracleum persicum Desf.ex Fischer	۵۰
دم کرده برگ خشک، عرق؛+گل گاو زبان		مربا، چای	آرامش اعصاب و قلب، رفع جوش صورت، رودل، ملین	گل‌ها	متوسط	صحرا	گل سرخ	گل محمدی		۵۱
		آش، رنگ روی نان			کم	کوهپایه	گل زرد	گلرنگ، کاجیره	Carthamus tinctorius L.	۵۲
	سوخت تنور وحمام؛ تغذیه زنبور عسل				زیاد	کوه وکوهپایه	گوشیل	گوشیل	Verbascum	۵۳

۵۴	Astragalus	گون (کتیرا)	گون	کوه	زیاد		نرم کننده مو		حالت دادن مو
۵۵			لوبیا ترک	صحرا	متوسط			+سایر سبزی‌ها: پلو، آش	
۵۶		مو	رز، مو	صحرا و کوهپایه	زیاد	برگ‌های جوان، جوانه، غوره، میوه	برگ: رفع خشکی عضلات، انگل؛ غوره: کاهش فشار	ابغوره، شیره، دلمه برگ، انگور، کشمش	ضماد برگ‌های جوان
۵۷	Mentha piperata l.	نعناع	نعناع	صحرا و کوهپایه	متوسط	برگ	رفع دل درد و نفخ،	چای، دوغ، آش، +سایر سبزی‌ها	برگ: دم کرده
۵۸	Falcaria vulgaris Bernh.	غازیاغی	ونک	صحرا	زیاد	برگ‌های جوان	درمان معده	پلو، کو کو، آش، فورمه سبزی	تازه، خشک
۵۹	Melilotus officinalis(L.) Desr.	یونجه	یونجه	صحرا	زیاد	اندام هوایی	بند آوردن خون، تسریع جوش خوردن بریدگی،	تنقلات + ترشی	خام، ضماد یا شیره گیاه خوراک دام

گیاه قوم‌شناسی منطقه اوان ۲۶۹

			مقوی، گرمی							
-	برگ‌ها: داخل سقف، گل: زیتنی	-	-	-	زیاد	کنار دریاچه	نی	نی		۶۰

نتیجه‌گیری و آخرین سخن

گیاهان خودروی منطقه بویژه سبزی‌ها، بخش مهمی از رژیم غذایی اهالی روستاها را تشکیل می‌دهند. همان گونه که ذکر شد اهالی روستاها در فصل رویش از گیاهان استفاده می‌کنند و بیشتر گیاهان را نیز خشک کرده و برای مصرف سایر فصول ذخیره می‌کنند. بیشتر گیاهان مورد استفاده غذایی اهالی، دارای تأثیرات درمانی نیز می‌باشند، از اینرو ارزش و نقش مهمی در رژیم غذایی هر روزه اهالی منطقه دارند. همه خانوارها از گیاهان خودروی محلی استفاده می‌کنند، حتی خانوارهایی که دارای مزارع بزرگ محصولات کاشتنی می‌باشند؛ چرا که این گیاهان ریشه در فرهنگ غذایی منطقه دارند. مصاحبه‌ها و مشاهدات انجام شده نشان می‌دهد که شناخت و دانش افراد میانسال و سالخورده از گیاهان و ارزش‌های دارویی و غذایی آنها بیش از جوانان می‌باشد. سالخوردگان گیاهان بیشتری را می‌شناسند. البته در موارد محدودی نیز مشاهده شد که جوانان علاقمند نیز اطلاعات بسیار بالایی از گیاهان منطقه، بویژه گیاهان دارویی و خوراکی دارند.

با وجود ثبت و شناسایی گونه‌های دارویی و خوراکی بسیاری در این استان، اما از سوی مراکز تحقیقات کشاورزی و... گونه‌های بسیاری هنوز ثبت نشده و می‌توان با کمک اهالی بومی منطقه این گونه‌ها را نیز شناسایی و جهت بررسی بیشتر در اختیار جامعه علمی و بازار قرار داد.

مطالعه گیاه قوم شناسی در این منطقه، رابطه بسیار نزدیک اهالی با گیاهان محلی را نشان می‌دهد.

در منتهای شادی از کشف، شناخت و ثبت دانش بومی در این منطقه باید به موازات آن ابراز تاسف خود را به دلیل عدم توجه به این دانش بومی غنی ابراز کرد. تاسفی که به جهت از بین رفتن چنین دانش عظیمی می‌باشد. از بین رفتن این دانش دلایل متعددی دارد، از جمله: به ناگزیر مهاجرت جوانان به شهر و جذب بخش خدمات در آمدن و بنابراین روی از روستا و دانش بومی آن برتافتن می‌باشد. از این به بعد چه

کسی حافظ این دانش بومی خواهد بود؟ چه کسانی در صحرا و کوهپایه‌ها و در دل کوه‌ها به دنبال جمع کردن گیاهان دارویی، خوراکی و نیز کاربردهای متنوع آنها خواهند بود؟ چه کسانی گیاهان کوهی را جمع می‌کنند و آنها را در آفتاب اوان و در کنار دریاچه می‌شویند و خشک می‌کنند؟ بی شک این زنان روستا هستند که همچون گذشته نیز به حفظ این دانش ادامه می‌دهند، ولی دختران جوان نیز چندان رغبتی به این کارها از خود نشان نمی‌دهند. بنابراین می‌بینیم که بتدریج تعداد گیاهانی که از کوه جمع‌آوری می‌شده نسبت به گذشته کمتر می‌شود و از حافظه‌های نیز پاک می‌شود.

از سوی دیگر خطر گردشگران آخر هفته و کمال بی‌توجهی به حفظ این گیاهان می‌باشد، و سپس جمع‌آوری بیش از اندازه گیاهان محلی باعث تخریب آنها می‌شود. در فصولی گیاهان می‌رسند، افراد ناشناس از نقاط گوناگونی می‌آیند و با کوله‌های پری از این گیاهان برمی‌گردند. این‌ها از جمله موانعی هستند که دانش بومی را پیش از آن که ثبت شود با سرعتی بسیار رو به نابودی می‌برند.

به نظر می‌رسد ثبت دانش بومی پیش از تخریب گیاهان منطقه، کمترین گامی است که ما خود می‌توانیم برداریم بدون آن که در انتظار راه حل‌های جادویی از جانب جادوگران باشیم.

تشکر و قدردانی: در اینجا لازم می‌دانیم که از اهالی محترم روستاهای منطقه اوان: زواردشت، اوان، وربن و زراباد صمیمانه تشکر و قدردانی نماییم.

منابع

- آموزگار، ژاله؛ تفضلی، احمد. (۱۳۷۷)، *نخستین انسان و نخستین شهریار*، نشر چشمه.
- آیت‌اللهی، معصومه. (۱۳۸۹)، *تاریخچه گیاهان دارویی در ایران*، پورتال شهرداری کرج

- اسدی. (۱۳۸۸-۱۳۶۳)، *فلور ایران به زبان فارسی*.
- اسدی، مصطفی و همکاران. (۱۳۸۸-۱۳۶۷)، *فلور ایران*، جلد ۱-۶۵، تهران: موسسه تحقیقات جنگل ها و مراتع
- قهرمانی نژاد. (۱۳۸۱-۱۳۵۴)، *فلور رنگی ایران*.
- کریستین سن. (۱۳۷۷)، *ایران در زمان ساسانیان*، تهران، امیرکبیر، ۳۳
- مقصودی، منیژه؛ ابوالفتحی مهکامه. (۱۳۸۷)، *گیاه قوم شناسی عشایر گرمسار در روستای فراوان و دشت لار*، دانشگاه تهران
- مقصودی، منیژه و صالحی، معصومه. (۱۳۸۸)، *قوم گیاه شناسی الموت*، دانشگاه تهران: *پایان نامه کارشناسی ارشد*
- مقصودی، منیژه؛ سپهری، اعظم. (۱۳۸۹)، *گیاه قوم شناسی روستای اوزکلا*، دانشگاه تهران: *پایان نامه کارشناسی*
- سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان قزوین- معاونت اطلاعات و آمار. (۱۳۸۵)، *سالنامه آماری استان قزوین*.

- Alexiades M. N. (Ed). (1996). *Selected Guidelines for Ethnobotanical Research: A Field Study Research*.
- Martin G.J. (1995). *Ethnobotany. A " People and Plants" Conservation Manual. World Wide Fund for Nature*. Chapman & Hall London
- Naghibi F. Mosaddegh M. Mohammadi Motamed S. and Ghorbani A. (2005). " Labiatae Family in folk Medicine in Iran: from Ethnobotany to Pharmacology" *Iranian Journal of Pharmaceutical Research* ,2: 63-79